

ӘОЖ 122'36

Б. Шалабай,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: bshalabai@mail.ru

Қазақ тіліндегі предикаттық, посессивтілік өрістері

Мақаланың нысаны предикаттық посессивтілік категориялары және олардың функционалдық-семантикалық өрістерін белгілейтін мағыналық, құрылымдық ерекшеліктері болып табылады.

Предикат субъектімен бірлікте предикативтілік өрістер кешенінің орталығында орналасады. Предикативтілікті білдіретін модалдылық, темпоралдылық, персоналдылық осы предикат тұлғасы арқылы көрініс табады. Предикативтік категориялар предикат тұлғасы арқылы іс-қимылдың, жалпы тұтастай сөйлеуші сөзінің болмысқа қатынасын білдіреді. Қазақ тілінде предикатты бейнелеудің көптеген құралдары бар. Мақалада олар орталық және шеткері аймақтарға бөлініп талданады.

Посессивтілік негізінен адамдарға, адамға қатысты әлеуметтік факторларға негізделген иелік ету қатынасын; заттар мен құбылыстар арасындағы нақты байланыстарды білдіреді. Тілдің негізгі қызметтерінің бірі әлемді қабылдап, оны меңгеру болса, әр ұлттың болмысты өзіндік игеруіне сәйкес оның тілдік ерекшелігі қалыптасады. Қазақ тіліне тән сондай ерекшеліктердің бірі – түрік изафеті. Ол иелік қатынасты білдірудің негізгі тәсілі болып табылады. Мақалада осы иелік қатынасты білдірудің түрлі мағыналық және құрылымдық ерекшеліктері ашылады.

Түйін сөздер: функционалдылық, предикаттық, посессивтілік, функционалды-семантикалық өріс, өзек, шеткері аймақ.

B. Shalabai

Fields of predicativeness and possessiveness in the Kazakh language

The object of the given article is grammatical categories of predicate and possessiveness and their semantic, structural signs that form functional semantic pole of each of these categories.

The predicate together with the subject creates the central place in a complex of predicative fields. The main categories of predicativeness such as modality, temporality, and personality being expressed by a predicate form show the attitude of action and the utterance to reality from the position of the speaker. In the Kazakh language there are many means of expression of the predicate, they form the core and periphery, which are analyzed in the article.

Possessiveness expresses the relation of objects and the phenomenon of the reality belonging to a person or objects and phenomena based on social factors or expresses specific links between objects and phenomena. Each nation has originality in the development of reality and it is reflected in the language in its own way. One of the features of the Kazakh language is Turkish izafat as the expression of possessiveness. Semantic and structural features of this category are considered in the article.

Key words: functionality, predicativeness, possessiveness, functional-semantic field, core and periphery.

Б. Шалабай

Поля предикатности, посессивности в казахском языке

Объектом данной статьи выступают грамматические категории предикатность и посессивность и их семантические, структурные признаки, оформляющие функционально-семантическое поле каждой категории.

Предикат вместе с субъектом занимает центральное место в комплексе предикативных полей. Главные категории предикативности: модальность, темпоральность, персональность выражаемые в форме предиката, показывают отношение действия и всего высказывания к действительности с

позиции говорящего. В казахском языке есть множество средств выражения предиката, создающих ядро и периферии, которые анализируются в данной статье.

Посессивность выражает отношение принадлежности предметов и явлений действительности к человеку или предметам и явлениям, основанное на социальных факторах или выражающее конкретные связи между предметами и явлениями. Каждый народ характеризуется своеобразием в освоении действительности, и это выражается в языке. Одной из особенностей казахского языка является турецкий изафет, как выражение принадлежности в языке. В статье рассматриваются семантические и структурные особенности этой категории.

Ключевые слова: функциональность, предикатность, посессивность, функциональное-семантическое поле, ядро и периферия.

Предикаттық өрісі

Қазақ тілінде предикаттық өрісі арнайы қарастырыла қойған жоқ. Бірақ оның мағынасы мен жасалу жолдары қазіргі қазақ тілі оқулықтары мен арнайы зерттеулерде біршама ашылған [1; 2; 3].

Предикаттылық функционалды-семантикалық өрісінде предикат идеясы бейнеленеді. Сөйленімдегі негізгі предикативтік белгі субъектіге тән.

Мен келдім. Дала шексіз. Біз екеу едік. Бәріміз көңілдіміз. Айнала қалың тұман. Менің баруым керек.

Предикаттың мағыналық рендері әрқалай:

іс-қимылды (нақты іс-қимыл ғана емес, менталды іс-қимылды да) білдіреді: *Мен өзгенге шомылдым. Ұшақ ұшты. Ол көп ойланды. Шешен ұзақ сөйледі.*

калып-күйді бейнелейді: *Түн қараңғы. Асан көңілді.*

белгіні білдіреді: *Жұмыс көп. Олар үшеу. Бұл – Асқар. Оның көзі қоңыр.*

тұрмыстық белгіні білдіреді: *Айнала астанкестен. Оның үш баласы бар.*

қарым-қатынасты білдіреді: *Кітап менікі. Кинофильм үш сериядан тұрады.*

бағалауды білдіреді: *Темекі шегу – зиян. Қорқынышты.*

Бұл мағыналардың әр түріне предикаттылық өрісіне кіретін кіші өрістер сәйкес келеді.

Предикат субъектімен бірлікте сөйленімнің маңызды категорияларының қатарына жатады. Предикативтілік өрістер кешенінің орталығында осы предикаттылық тұрады. Осы категорияның негізінде өзге предикативтілік категориялары түзіледі.

Предикаттылық пен предикативтілікті жалпы мен жекенің қарым-қатынасы ретінде қарау керек. Предикаттылық предикат, оның мағынасы мен құрылысы туралы түсінік берсе, предикативтілік модалдылық, темпоралдылық, персоналдылық категориялары түрінде көрініс

табады. Бұл категориялар предикат тұлғасы арқылы іс-қимылдың, жалпы тұтастай сөйлеуші сөзінің болмысқа қатынасын білдіреді.

Қазақ тілінде предикатты бейнелеудің көптеген құралдары бар. Оларды орталық және шеткері аймақтарға бөлуге болады.

Морфологиялық орталық:

етістіктің барлық тұлғалары: *Мен терезенің алдында отырмын. Бұлттар жөңкіп көшіп барады. Мен бұл кітапты оқығанмын.*

предикат қызметіндегі басқа сөз таптары:

зат есім: *Әкем – дәрігер. Өзім мұғаліммін.*

сын есім: *Ол көңілді... Күн бұлтты.*

сан есім: *Екі жердегі екі – төрт.*

есімдік: *Кітап менікі. Ол сондай.*

тұрақты тіркестер: *Ол тұмсығын көкке көтерді.*

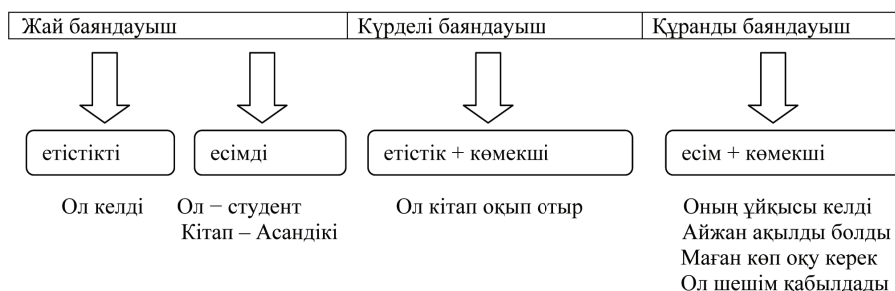
Шеткері аймақты құрайтындар – полипредикативтілікті құрайтын тұлғалар: есімше, көсемше, қимыл есімі, шартты рай тұлғалары және одағай, еліктеуіш сөздер. Мысалдар: *Ол үйге кіре, телевизорға жабысты. Ұры жан-жағына қараумен үйге кірді. Кітап оқып отырған жігіт кенет есіне бірдеме түскендей орнынан атып тұрды (жігіт кітап оқып отырған, кенет ойына бірдеме түсті ме, орнынан атып тұрды). Көп ойлансам да, есіме ештеңе түсіре алмадым. Тарс-тұрс, тарс-тұрс... Айнала атысқа толып кетті.*

Предикаттың негізгі моделі кезеңдік және модалдық мағыналармен толықтырылады: кезеңдік мағыналар үстемеленгенде істің басталу, орындалу, аяқталу және созылу сипаттары белгіленеді.

Мысалы: *Жаңбыр жауа бастады. Романды жазып бітірдім. Ол кітап оқып отыр.*

Модалдық мағыналарды білдіретін сөздермен толығыуы: *Менің кітап оқығым келеді. Ол бүгін келетін шығар. Асқардың қалаға баруы мүмкін. Айтқаның рас. Ол баруы керек. Әңгімені қызықты айтатын шығар.*

Предикатты білдіретін баяндауыштардың кестесі:



Ол келді Ол – студент Ол кітап оқып отыр
Оның ұйқысы келді

Кітап – Асандікі Айжан ақылды болды
Маған көп оқу керек

Ол шешім қабылдады
Іс-қимыл кіші өрісі.

Негізі мағынасы субъектінің кеңістіктегі жай-жапсарының өзгерісі, қозғалысы, орын ауыстыру болып табылады: *жүру, жүгіру, ұшу, жүзу*.

Бұл мағына таза семантикалық жолмен лексикалық тәсілдер арқылы беріледі. Оның орталығын қозғалыс етістіктері мен қимыл есімдері құрайды: *жүру, жүгіру, кету, келу, шығу, кіру, өту, жету, қозғалыс, барыс, келіс, т.б.*

Шеткері аймағы қозғалыстың сипатын, бағасын білдіретін күрделі етістіктер арқылы жасалады: *алып беру, жаяу жүру, желіп өту, көтеріп жүру, т.б.*

2. Қалып-күй кіші өрісі.

Белсенді не белсенділігі төмен субъектінің ішкі әлемін, жай-күйін немесе субъектіні қоршаған ортаны, жағдайды бейнелейді. Оның мынадай түрлері бар:

адамның не жанды басқа бір нәрсенің физикалық, психикалық жайын білдіру:

Сиырлар ыстықтан танаурады. Ол қатты қорықты. Балаларға көңілді болды.

заттар әлемінің жай-күйі: *Ағаштар гүлдеді. Қар ереді.*

қоршаған ортаның, табиғаттың жай-күйі: *Айнала тыныштық. Ымырт үйіріліп келеді. Таң атты.*

Қалып-күй мағынасы әртүрлі жолмен беріледі. Оның орталығын тілдің негізгі деңгейлері бере алады.

Лексикалық құралдар:

– етістіктер: *ұйықтау, қуану, қорқу, ұялу, аяу, т.б.*

– зат есімдер: *ұйқы, қуаныш, т.б.*

сын есім: *көңілді, жайдары, т.б.*

Морфологиялық құралдар:

– үстеулер: *мұңды, тынишу, жарық, т.б.*
одағай: *алақай, ойбай, қап, т.б.*

Синтаксистік құралдар:

Бір құрамды жақсыз, атаулы сөйлемдер: *Оның ұйқысы келмеді. Қас қарайып келеді. Үскірік аяз.*

Көп жағдайда қалып-күй мағынасы әртүрлі құралдардың жиынтығы арқылы беріледі.

Шеткері аймағы синтаксистік құралдар арқылы беріледі.

каузалдылық мағына берілгенде қалып-күй мағынасы екінші дәрежелі қалыпқа түседі: іс-қимылдың орындалу әдісі, бейнесі, сапасы беріледі: *Ол бізді қуанышпен қарсы алады. Кешегіге қарағанда бүгін тәуірірекпін. Ол бұл күйді аса бір серпіліспен орындады.*

3. Белгі кіші өрісі.

Бұл кіші өрісте предикативтік сапа беріледі: субъектінің сапасы, қасиеті, белгісі аталады: *Ол ақылды. Париж әдемі. Москва үлкен.*

Сапа белгісін білдірудің орталық аймағына морфологиялық құралдар – сын есімдер жатады: *Алматы Қазақстанның басқа қалаларынан үлкен. Оның көшелері түзу әрі көркем. Оның көңіл-күйі жақсы. Бұл өзен терең әрі кең. Ауылдың табиғаты тамаша.*

Сапа-белгі кіші өрісінің шеткері аймағын зат есімдер, тұрақты тіркестер құрайды:

Ол болашақта аудармашы болады. Төңірек елсіз мекен. Жаттығу ауыр болса, ұрыста жеңіл болады. Менің анам кеңпейіл әрі әділ кісі.

Әбен ұзын бойлы, атжақты келген сұлу кісі. Тасты жер. Тау тасымен көрікті, үй асымен көрікті. Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа.

Сен неге көңілсізсің?

Түсі сұрланып кеткен, күп-қу. Қандай тамаша! Менің әкем өте катал (кісі). Нағыз еркек!

4. Тұрмыстық белгі.

Бұл кіші өрісте оқиға, құбылыс, деректің бар-жоғы, болғаны-болмағаны, мекені, мезгілі

бейнеленеді: *Анам үйде, әкем үйде жоқ, Жиналыс төртте.*

Бұл мағынаның негізгі орталығын заттың, нәрсенің болуы, барлығы, өмір сүруі құрайды. *Мынау – ағаш. Менің үйім бар. Жалған дүние мәңгілік емес.*

Тұрмыстық белгі мағынасының мынадай рендері болады:

Заттың белгілі бір орында болуы (тұруы): *Телевизор терезенің алдында тұр. Бүркіттің ұясы тауда.*

Зат, құбылыстың, белгінің көрінісі, барлығы: *Қар жауып тұр; Жаңбыр себелейді.*

Зат, құбылыстың барлығы не жоқтығы: *Менің інім бар; Оның үйі жоқ.*

Зат, құбылыстың орындалған мезгілі: *оның келгені бүгін. Демалыстың қызығы жазда.*

Тұрмыстық белгіні бейнелеудің лексикалық құралдарына *бар, жоқ, орналасқан, өмір сүреді, орын алды, болды, тұрады, т.б. сөздер, жатыс септік тұлғалы есімдер, мекен мезгіл үстеулері* т.б. жатады. Ал синтаксистік құралдарын тұрмыстық мәні бар сөйлемдер құрайды: *Ол үйде болды. Үйде тыныштық орнаған. Бақшада жеміс-жидектер пісіп, үлбіреп тұр.*

Посессивтілік функционалды-семантикалық категориясы

Посессивтіліктің (тәуелділік, тиістілік, меншіктілік, иелік) функционалды-семантикалық мағынасы адамға немесе элеуметтік факторларға негізделген иелік ету қатынасын, заттар мен құбылыстар арасындағы нақты байланыстарды білдіру болып табылады. Мысалы: *Менің балам, Асқардың кітабы, Айгүлдің нағашысы, мемлекеттің шегарасы, достық үйі, судың ағысы, өмірдің шындығы, т.б.* Кейде оның мағынасы әлдеқайда кең ұғымды қамтып, жаққа қатыстылықты, мезгілдік, кеңістік т.б. қатынасты да білдіреді: *ауылдың шеті, шал-кемпірдің жас шағы, т.б.*

Тілдердегі меншіктілік мәнінің ерекшеліктерін зерттеуші ғалымдардың пікірінше, қазақ тілі кіретін топтағы тілдер посессивті (тиесілік) құрылымды болып жаратылған. З.Қ. Ахметжанованың пікірінше, «тілдің негізгі қызметтерінің бірі – әлемді қабылдауы немесе оны меңгеруі болып табылады. Яғни тілде әртүрлі тәсілдермен көрініс табатын үрдіс тұтастай алғанда тиесілік категориясын құрайды. Әлемді қабылдау, игеру нәтижесінде әлем тілде қалай меңгерілгеніне байланысты ұғынылады...» [4, 117].

Меншіктілік қатынастың өз ішінде мынадай мағыналық ерекшеліктері бар:

заттың біреуге қатысты, меншікті екенін білдіру: *әжемнің кимешегі, Айжанның үйі, оқушының дәптері, баланың тамағы, т.б.*

туыстық қатынастарды білдіру: *менің ағам, оның нағашысы, Айгүлдің бөлесі, т.б.*

бүтіннің бөлшегі: *көйлектің жағасы, таудың шатқалы, пышақтың сабы, матаның жиегі, т.б.*

қоғамдық, әкімшілік қатынастарды білдіру: *мемлекет басшысы, мәжіліс спикері, облыс әкімі, комитет төрағасы, т.б.*

зат пен оның табиғи қасиеттері арасындағы байланыс: *бозторғайдың шырылы, түйенің боздауы, қойдың маңырауы, иттің үруі, т.б.*

адамның, жануардың дене мүшелері арасындағы байланыс: *Асқардың ұзын қолы, қобырайған шашы, қойдың мойны, сиырдың тілі, т.б.*

кеңістік қатынастар: *өзеннің жағасы, таудың бөктері, Сарыарқаның жазығы, Қазақстанның солтүстігі, т.б.*

мезгілдік қатынастар: *жаздың кезі, менің балалық шағым, хандық кезеңі, үш жылдың ішінде, т.б.*

географиялық атаулар: *Ақмола облысы, Алматы қаласы, Абай даңғылы, Сарыағаш ауданы, т.б.*

адамның көңіл-күйі, танымдық қызметі: *Құрымбайдың қылығы, Күйіктің бұйрықтары, менің шешімім, адамның көңілі, оның ойы, т.б.*

талғау мағынасы: *адамның ақылдысы, жігіттің төресі, жылқының жүйрігі, т.б.*

Бұлардан өзге зерттеушілер меншіктілік мәнінің кең және тар мағыналарын, ажырағысыз және ажырамалы мәндерін бөліп көрсетеді. Тиесілік қатынас уақытша және тұрақты сипаттарға ие болып келетінін айту керек [4].

Посессивтілік мәні тілдің түрлі деңгейлері арқылы беріледі.

Посессивтілік қатынасты берудің орталық аймағын морфологиялық тәсілдер: ілік септік жалғауы мен тәуелдік жалғауы жалғанған сөздердің синтаксистік тіркесі құрайды: *ағаштың бұтағы, кітаптың беті, Оспанның әкесі, т.б.*

Ілік жалғауы түсіріліп, тек тәуелдік жалғауы арқылы байланысқан сөздердің тіркесі: *шаруашылық жері, алма ағашы, кітап дүкені, т.б.*

Сөйлемде ілік жалғаулы сөз түсіріліп, тек тәуелдік жалғаулы сөздердің қолданысы арқылы посессивтілік мәнің берілуі жиі кездеседі. Ілік жалғаулы сөз берілмесе де нәрсенің, құбылыстың кімге, неге тиісті екендігі тәуелдік жалғаулы сөзден белгілі болып тұрады: *Күні бүгінге шейін берекеміз кетіп, ұйқымыз бұзылып көрген*

жоқ...Тәртібіне қарсылық жоқ...Өзіме тете ағам бар...(Б. Майлин). Кәрі қайың тұр терезе алдында теңселіп, түбінде бір парақ қағаз жастыр қалтырап... (Қ.Бісқақ).

Посессивтілікті білдірудің морфологиялық тәсіліне *-нікі*, *-дікі* жұрнақтары жатады: *жер мемлекеттікі, кітап Асқардікі, ойыншық баланікі, т.б.*

Сөйлемде, мәтін ішінде кейде меншік объектісі түсіріліп те айтылады: *-Шалдікі дұрыс!* (Б. Майлин)

Посессивтілік мәнді білдірудің лексикалық тәсіліне меншігі сөзі тіркесіп келген құрылымдар жатады: *республиканың меншігі, шаруашылық меншігі, халықтың меншігі, т.б.*

Посессивтілікті білдірудің шеткері аймағына синтаксистік амал: жатыс септік жалғауы жалғанған зат есім (жалқы), есімдік (жіктеу, өздік, жалпылау) сөздер мен « бар» сөзінің тіркесуі арқылы жасалған предикатив құрылымдар жатады: *Асқарда... бар, сенде ... бар, бәрімізде ... бар, өзіңде ... бар, Астанада... бар.*

Әдебиеттер

- 1 Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Астана: ЕҰУ, 2006. – 327 б.
- 2 Әмір Р., Әмір Ж. Жай сөйлем синтаксисі: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 199 б.
- 3 Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 186 б.
- 4 Ахметжанова Р.К. Посессивтілік функционалды-семантикалық категориясы // Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. – Т. 2. – Алматы, 2011. – 117 б.

References

- 1 Balaqayev M. Qazirgi qazaq tili: So'z tirkesi men jay so'yalem sintaksi'si. – Astana: EUW, 2006. – 327 b.
- 2 A'mir R., A'mir J. Jay so'yalem sintaksi'si: Oqwli'q. – Almati': Qazaq wni'wersi'teti, 2003. – 199 b.
- 3 Shalabay B. Qazirgi qazaq tili. Sintaksi's: oqw qurali'. – Almati': Qazaq wni'wersi'teti, 2012. – 186 b.
- 4 Ahmetjanova R.K. Possessivlik funkci'onaldi'-semantikalik kategori'yasi' // Qazaq tilining funkci'onaldi' grammatikasi'. – T. 2. – Almati', 2011. – 117 b.